

до сих пор дан не был, это — еще и обвинение учителя учеником в своем болезненном и немощном состоянии, и реплика р. Йоханана: «Так ведь учили же», — в этом контексте звучит не очень убедительно) и в то же время — урок, преподаанный учеником своему учителю: учитель ответствен за жизнь и смерть своих учеников, ведь учение — это и есть жизнь.

Ростислав Дымерец

JOSHUA SHANES **Diaspora Nationalism and Jewish Identity
in Habsburg Galicia**

New York: Cambridge University Press, 2012. 317 p.

ISBN 978-1-107-01424-4

Сучасний — модерний або постмодерний — світ є продуктом революційної епохи, коли ламалося й перетворювалося традиційне суспільство, — епохи, котра в Центрально-Східній Європі протягнулась і на «довге ХІХ століття» (1789–1914 рр.), і на «коротке ХХ століття» (1914–1991 рр.). Поява модерних націй на місці традиційних етноконфесійних/етносоціальних спільнот залишається важливою проблемою сучасної історіографії. «Звідки беруться і як народжуються нації?» — таке питання ставлять перед собою фахівці з Nation and Nationalism Studies — історії й теорії нації та націоналізму. Особливо цікавими для істориків можуть бути процеси єврейського націєтворення, коли євреї інтегрувалися до модерного суспільства, здійснивши, так би мовити, новочасний вихід із традиційного світу єврейських містечок. Одним із центрів єврейського населення в Центрально-Східній Європі була австрійська Галичина, де на зламі ХІХ–ХХ ст. з'явилася, за висловом Йонатана Френкеля, «єврейська політика»¹. Монографія американського історика Джошуа Шейнза «Діаспорний націоналізм і єврейська ідентичність у габсбурзькій Галичині» присвячена початку єврейського націєтворення й появи єврейського націоналізму в Галичині кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Вступний розділ книги відкриває розгляд заголовного поняття — «діаспорного націоналізму» (с. 1–15). В історіографії, насамперед у працях істориків-сіоністів, «діаспорний націоналізмом» називають єврейські ідеології та рухи, що конкурували із сіонізмом. Цей націоналізм проголошував своєю метою розбудову єврейського життя «тут і тепер», а не в майбутньому на Землі Ізраїлю. Однак автор підкреслює, що до створення держави Ізраїль у 1948 р. сіонізм теж був таким «діаспорним націоналізмом», позаяк існував серед діаспорного єврейства та ставив перед собою «діаспорні» завдання (с. 5). Така точка зору дозволяє не протиставляти єврейських націоналістів сіоністської й несіоністської орієнта-

¹ Термін «єврейська політика» застосовано в заголовках трьох нарисів зі збірника статей ізраїльського історика: Jonathan Frankel, *Crisis, Revolution and the Russian Jews* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2009), 15–71.

цій, оскільки відмінність між ними має телеологічний характер: її зумовлює сучасний поділ єврейства на діаспорне та ізраїльське.

Поняття «єврейська ідентичність» Дж. Шейнз спеціально не пояснює, але під ним, судячи зі змісту книги, автор розуміє національну ідентичність єврея в модерному суспільстві, тобто потребу обстоювати власні національні права й інтереси в поліетнічній імперії Габсбургів і прагнення до політичної самоорганізації. Національна ідентичність замінила конфесійну, яка не вимагала від своїх носіїв, містечкових євреїв, загальної політичної мобілізації. Дж. Шейнз спирається не стільки на «соціальний конструктивізм» Бенедикта Андерсона (з його наголосом на тому, що націоналісти створюють модерні нації за допомогою соціальних практик націєтворення), скільки на «етносимволізм» Ентоні Сміта, згідно з яким модерні нації народжуються з перетворених націоналістами до-модерних етнічних спільнот (с. 6–8). Отже, ключове питання для Дж. Шейнза — як діаспорний націоналізм створив модерну єврейську ідентичність.

Перший розділ — «Галицькі євреї під правлінням Габсбургів» — робить огляд становища євреїв у Галичині від приєднання регіону до Австрійської монархії 1772 р. до кінця 1880-х рр., коли виникає протосіонізм (який автор називає просто сіонізмом) (с. 16–45). Дж. Шейнз представляє галицьку ситуацію відповідно до «моделі» Ізраеля Барталя: 1) спроби уряду провести просвітницькі реформи, щоб акультурувати євреїв; 2) поширення Гаскалі — просвітницького руху, який підтримував реформістський курс; 3) зростання популярності хасидизму — традиціоналістського містичного руху; 4) політизація нечисленної єврейської інтелігенції².

Деталізувавши «модель» І. Барталя, автор окреслює політичне становище євреїв, визначене конституцією Австро-Угорської імперії. Ця конституція, прийнята в 1867 р., визнала права націй, що визначалися за лінгвістичною ознакою. Рідною мовою для євреїв був їдиш, але, на погляд австрійських чиновників і єврейської еліти середини XIX ст., це була не окрема мова, а лише зіпсута німецька. У Галичині провідні позиції належали польській еліті, тому більшість євреїв, за статистичними показниками, було позначено як поляків, тим більше, що єврейська еліта з кінця XIX ст. віддавала перевагу польській мові й культурі.

Після 1867 р. почали утворюватися перші єврейські організації, що означало, як твердить Дж. Шейнз, «виникнення єврейської політики». У 1868 р. у Львові з'явилося товариство «Шомер Ізраель» («Охоронці Ізраїлю»), котре ставило собі за мету поширювати серед євреїв сучасну німецьку культуру. Наступного року товариство почало видавати німецькомовну газету «Der Israelit» («Ізраїльтянин»). У 1873 р. лідери «Шомер Ізраель» створили «Єврейський виборчий комітет», покликаний мобілізувати євреїв для виборів до галицького сейму (с. 41–43). Додамо, що на цих виборах єврейські просвітники блоку-

² Барталь І. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. Москва—Иерусалим, 2007. С. 107–204.

валися з українськими («русинськими») політиками, але програли польським кандидатам³.

Асимілятори (як називає їх Дж. Шейнз, «радикальні асимілятори») не вважали євреїв саме національною спільнотою (с. 45). Однак підкреслимо, що їх, завдяки відносній окремішності від неєврейської громадськості й помітній участі в єврейському громадському житті, теж можна називати єврейськими націоналістами.

Політизація охопила також і релігійні кола. У 1878 р. релігійні лідери, супротивники Гаскали, створили товариство «Махзіке гадас» («Захисники віри»), котре на виборах до галицького сейму в 1879 р. підтримало кандидатів «Польського клубу» — консервативних клерикальних політиків, які виступали проти секуляризму й лібералізму — тобто того, за що боролися, зокрема, єврейські просвітники (с. 44). Дж. Шейнз хронологічно обмежує цей розділ 1883, а не 1918 рр. Адже після 1883 р. становище галицьких євреїв залежало не стільки від урядових ініціатив, скільки від розгортання національних рухів серед самих євреїв та їхніх сусідів: українців і поляків.

У другому розділі — «Ані німці, ані поляки» — розглянуто «націоналізацію» акультурованих галицьких євреїв у 1880—1890-ті рр. (с. 46—108). Коли після 1867 р. польська культура посіла місце німецької як елітарної в Галичині, єврейські інтелектуали вже перестали бути «німцями», себто германізованими. Проте вони ще не були «поляками» й не прагнули ставати поляками «Мойсеевої віри», коли для галицьких євреїв настала «епоха націоналізму».

Дж. Шейнз підкреслює, що єврейські націоналісти були не просто інтелектуалами, розчарованими зростанням антисемітизму та неможливістю інтегруватися у спільноти сусідніх націй, а радше «етніцистами», котрі прагнули створити (як пише Дж. Шейнз, «оживити») секулярну єврейську культуру на взірць новочасних європейських національних культур (с. 49). Тоді ж остаточно сформувалися два табори єврейської громадськості: асимілятори (*аккультурані інтеграціоністи*) та протосіоністи (*модернізатори-етніцисти*), що вийшли з кіл полонізованих єврейських інтелектуалів.

Протосіонізм у Галичині виник у 1880-х рр., услід за появою палестинофільства в імперії Романових після погромів 1881—1882 рр., під гаслом «автомансипації» — вироблення модерної єврейської ідентичності — яке виголосив російсько-єврейський інтелектуал Леон Пінскер. 1882 р. у Львові виникло перше протосіоністське товариство в Галичині — «Агават Ціон» («Любов до Сіону»), ідейно споріднене з російським «Хібат Ціон» («Любителі Сіону»). Одним із засновників товариства був знаний просвітник Перець Смоленскін (1842—1885 рр.).

³ Див. докладно про українсько-єврейський альянс на сеймових виборах 1873 р.: Манекін Р. Політика, релігія і національна ідентичність: голосування галицьких євреїв на парламентських виборах 1873 року / Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи / Під ред. Е. Полоньски. Київ, 2011. С. 83—108.

«Агават Ціон» прагнуло сприяти колонізації Палестини, але розпалося, проіснувавши лише кілька місяців, через суперечності між світськими й релігійними членами організації. На зміну йому прийшли світські товариства «Кадіма» («Вперед») у Відні та «Мікра кодеш» («Священне зібрання») у Львові. Одним із лідерів «Кадіми» став студент Натан Бірнбаум (1864–1937 рр.) — у майбутньому видатний публіцист і політик. «Кадіма» ставила за мету «регенерацію єврейської нації» на Землі Ізраїлю, а «Мікра кодеш» отримала від сучасників назву «національної Гаскалі», що вказувало на переорієнтацію просвітників: тепер, замість акультурувати євреїв, вони переосмислювали єврейську традицію на модерних засадах (с. 51–54). Одночасно із протосіоністськими організаціями виникло й товариство прибічників польської акультурації «Агудас ахім» («Спілка братів»), яке видавало польськомовну газету «Ojczyzna» («Батьківщина») (с. 56).

Протосіоністи проводили масові заходи — Макабіанські фестивали на Хануку. В ортодоксальному юдаїзмі головні свята — Песах, Шавуот, Рош га-Шана й Суккот, про які йдеться в П'ятикнижжі, а решта свят має другорядне значення. Однак єврейські націоналісти переосмислили їхній зміст, перетворивши з релігійних свят на національні, присвячені подіям героїчної історії. Найбільш придатною для «націоналізації» якраз і виявилася Ханука — свято перемоги юдеїв на чолі зі священиками з династії Хасмонеїв (Макавеїв) над Селевкідами. Звісно, націоналісти по-іншому розуміли сенс свята: не Божа допомога, а героїзм юдеїв був причиною перемоги. До речі, протосіоністи, звертаючись до подій тієї війни, називали своїх політичних супротивників, асиміляторів, себто прибічників чужої культури, елліністами, а себе — макавеями, наслідуючи риторику елліністичної доби (с. 63–65).

Дж. Шейнз звертає особливу увагу на політичну боротьбу між асиміляторами та протосіоністами. 1885 р. відбулися вибори до сейму, де суперниками були два єврейські кандидати: «пропольський» Еміль Бик і «національний» рабі Йозеф Самуель Блох, кандидат від «Мікра кодеш», якого підтримало й «Шомер Ісраель». Кампанію виграв Й. С. Блох, якого презентували саме як єврейського національного кандидата, а в передвиборчій боротьбі поширилася політична риторика його прибічників (с. 69–82).

Перемога Й. С. Блоха активізувала галицький сіонізм: 1888 р. «Мікра кодеш» було перетворено на товариство «Ціон», що провадило культурницьку роботу серед молодих інтелігентів, проголосивши своїми завданнями розвиток єврейської свідомості в Галичині й підготовку до заселення Палестини. Провідники нової організації публікували популярні брошури мовою їдиш, а з 1892 р. почали видавати польськомовну газету «Przyszłość» («Майбутнє») (с. 86–94).

Третій розділ монографії називається «Будівництво нації читачів» (с. 109–148)⁴. У XIX ст., за влучним висловом Фрідріха Ніцше, «газета замінила щоденні

⁴ Матеріали цього розділу становлять окрему статтю Дж. Шейнза, перекладену українською мовою: Шейнз Дж. Газети для народу: єврейський націоналізм і народження їдишистської преси на Галичині / Полін. С. 109–136.

молитви»⁵. Первинно єврейські газети, котрі засновували асимілятори та протосіоністи, виходили польською мовою та івритом, але, певна річ, не мали широкого кола читачів. Згодом націоналістам довелося докласти зусиль, щоби доповнити молитви газетами. Тоді видавці замінили інтелектуальну польську й романтичний «національний» іврит на «народний» їдиш, який до останньої декади ХІХ ст. вважали за простонародний жаргон.

Популярна їдишська преса з'явилася в 1890-ті рр. зусиллями, передусім, видавців Лайбеля Таубеса та Шеваха Кньобеля. Останній ретельно вивчав спосіб життя своїх містечкових одноплемінників, здійснивши спеціальну поїздку Галичиною. Видавцю вдалося презентувати свої газети як суботне читання для «простих євреїв», яке мало допомогти зберегти юдейську релігійність у сучасних обставинах, хоча на шпальтах цих газет і не знаходилося місця матеріалам на релігійні теми. Нові газети було написано мовою, близькою до простонародної, й навіть дописувачі були позірно «народними», як-от Шмулі Хасид із його колоритними жартами та експресивною простонародною мовою — вигаданий персонаж, під чиєю маскою ховався постійний автор і видавець Ш. Кньобель. Цим підтверджується теза Б. Андерсона про поширення «народних мов» через триумф «друкованого капіталізму» як важливого чинника модерного націєтворення⁶: саме їдишська преса допомагала виробити уявлення про єдину єврейську націю, ознайомлюючи свою аудиторію з новинами єврейського життя по всій Європі (с. 112–140). Нова преса мовою їдиш відіграла також ключову роль у перемозі Й. С. Блоха на виборах до австрійського Рейхсрату (с. 140–146).

Четвертий розділ, «Розширюючи аудиторію», висвітлює формування сіоністського руху в Галичині (с. 149–197). Потужними поштовхами для єврейського націоналізму були поява у 1896 р. книжки Теодора Герцля «Єврейська держава» і створення 1897 р. Всесвітньої сіоністської організації (ВСО) під проводом того ж таки Т. Герцля. Галицькі протосіоністи одразу влилися до лав нового руху. Станом на 1897 р. сіонізм у регіоні представляли три організації: дві філії ВСО в Коломиї та Станіславі, а також колонізаційне товариство «Агават Ціон» у Львові, котре не визнавало над собою проводу Т. Герцля. Таке різноманіття, певна річ, не сприяло послідовному розвитку руху. 1901 р. «Агават Ціон» перетворилося на львівську філію ВСО, і того самого року утворилась Австрійська сіоністська організація, що об'єднала галицьких сіоністів (с. 161–164).

Проте проблема галицького сіонізму полягала в тому, що центр Австрійської сіоністської організації (як і центр ВСО) був розташований у Відні. Відстань між столицею та провінцією стала географічною формою постійної ідеологічної незгоди між віденськими й галицькими сіоністами. Вони належали до однієї організації та мали спільну мету — створити єврейську державу в Палес-

⁵ Ницше Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей. Москва, 2008. С. 72.

⁶ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001. С. 64–66.

тині, — але галицькі сіоністи ставили перед собою також і «діаспорні» завдання, прагнули розбудувати єврейське життя в Галичині. «Діаспорний» націоналізм галичан суперечив суто сіоністським настановам віденського центру, який вбачав у таких прагненнях зраду сіоністському ідеалові, Єврейському національному фонду й колонізації Палестини.

Перед рецензентом постає питання: чи дійсно столичні інтелектуали нехтували потреби галицьких євреїв тому, що низько оцінювали своїх одноплемінників-галичан (*Galizjanern*)⁷, яких вважали, так би мовити, євреями другого гатунку? Якщо наше питання є риторичним, то «провінціалам» доводилося постійно переконувати віденців у власній повноцінності та значущості.

Останній розділ книжки — «Разом уперед, наші євреї!» («Fort mit den Hausjuden!») — присвячено виборам до Рейхсрату (парламенту Цислейтанії — австрійської частини імперії) 1907 р. (с. 197–277). Саме цю подію автор вважає за той момент у становленні єврейського націоналізму в Галичині, коли «єврейська політика» поширилася на широкі верстви галицьких євреїв. Відтоді єврейське населення брало участь у політичному житті, насамперед у виборчих кампаніях, саме як *євреї*, вимагаючи визнати свою спільноту окремою нацією із власними правами й інтересами. Саме тому ми пропонуємо звернути на цей розділ найбільшу увагу.

Автор розглядає «єврейську політику» 1907 р. як результат дій трьох сил: асиміляторів (які вже традиційно блокувалися з польською елітою — «Польським клубом»), сіоністів і соціал-демократів. А через незначну чисельність галицького пролетаріату головними гравцями були перші дві сили.

Сіоністам, головним персонажам книги Дж. Шейнза, довелося наголосити на впровадженні «діаспорної політики», відсунувши вбік прагнення колонізувати Палестину та створити Державу Ізраїль. На початку виборчої кампанії 1906 р. відбулися зібрання галицьких сіоністів у Львові й австрійських — у Відні. Делегати цих зібрань вирішили підтримати тих кандидатів, котрі закликали обстоювати національні права, навіть якщо формально не належали до сіоністських організацій. До того ж було вирішено вимагати від усіх обраних депутатів увійти до «Єврейського клубу» Рейхсрату (с. 224–225).

Сіоністи успішно влаштовували велелюдні мітинги й зібрання в синагогах по всій Галичині; на деяких із них було не менше 5 тис. учасників. Перипетії політичної боротьби займали чільне місце на шпальтах сіоністської преси: кореспонденти висвітлювали перебіг передвиборчих мітингів і випадки, коли пропольські асимілятори перешкоджали агітації — хоча й самі сіоністи теж займалися подібними речами (с. 226–235).

Асимілятори, постійні опоненти сіоністів, були тими представниками буржуазії, що не стояли осторонь єврейського громадського життя, але не провади-

⁷ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ, 2006. С. 28.

ли особливої «єврейської політики». Вони програли «інформаційну війну» проти сіоністів. Їм довелося виправдовувати свою співпрацю з польськими лібералами за допомогою прагматичної риторики, пояснюючи виборцям, що тільки союз із поляками дозволить захищати інтереси галицьких євреїв. Натомість асиміляторів або власне польських кандидатів підтримували єврейські релігійні лідери (с. 247–257).

Новими суперниками для них, як і для сіоністів, стали соціалісти. За симпатії єврейського пролетаріату змагалися Польська соціал-демократична партія (аббревіатура польською — ППСД) та Єврейська соціалістична партія (аббревіатура польською — ЖПС), яка виокремилася з ППСД, але поступалася їй за впливом серед євреїв. Лідером ППСД був єврей Герман Діаманд. Польські соціалісти звинувачували сіоністів у буржуазності, проте, як підкреслив Дж. Шейнз, визнавали євреїв за окрему націю, а тому теж зробили певний внесок у «націоналізацію» галицького єврейства (с. 245–247).

На ґрунті спільної боротьби з польськими політиками союзниками сіоністів стали представники Української націонал-демократичної партії (УНДП). Вони закликали українців підтримувати сіоністів у міських виборчих округах, а сіоністи агітували євреїв голосувати за націонал-демократів у селах. Українці (котрих Дж. Шейнз називає *рутенцями*) іноді брали участь і в сіоністських мітингах (с. 258–264). Зауважимо, що визначним борцем за визнання євреїв окремою нацією був депутат Рейхсрату Юліан Романчук, один із лідерів української націонал-демократії (с. 202–204).

На виборах до австрійського парламенту було обрано десять єврейських депутатів: чотири асимілятори ввійшли до «Польського клубу», три сіоністи — до «Єврейського», два депутати були соціал-демократами, а один — незалежним законодавцем (с. 265–268). Співпраця з українськими націонал-демократами й активізація діяльності галицьких сіоністів зробили їхні політичні вимоги відомими містечковому єврейству, поклавши початок його масштабній «націоналізації».

Таким чином, монографія Дж. Шейнза детально описує, як «націоналізувалася» єврейська спільнота Галичини, за приблизно такою моделлю: 1) перші спроби бюрократів і просвітників-*маскілім* модернізувати спосіб життя містечкових євреїв; 2) поява національно орієнтованих еліт; 3) створення націоналістами громадських інституцій, зокрема масової преси й політичних партій; 4) залучення народних мас до «єврейської політики». Аналогічну модель варто було б застосовувати, вивчаючи «націоналізацію» єврейського населення в Російській імперії.

Автор залишає поза своєю увагою ставлення польської громадськості (лідерів якої об'єднував «Польський клуб») до єврейського націоналізму та єврейського населення; Дж. Шейнз також майже не розглядає позицію української громадськості, наводячи лише філософські висловлювання Ю. Романчука. Підкреслимо, що аналіз українських і польських уявлень про євреїв найкраще

відповідає тематиці Nation and Nationalism Studies. Тим не менше, монографія Дж. Шейнза є, на наш погляд, добрим прикладом, як треба досліджувати історію становлення єврейського націоналізму в окремому регіоні *їдишланду*, як називали до середини ХХ ст. Центрально-Східну Європу.

Насамкінець відзначимо, що соціально-економічні процеси, хоча й перебувають за рамками класичної перспективи Nation and Nationalism Studies, дозволяють простежити формування національної еліти й «націоналізацію» народних мас як пристосування до умов індустріального суспільства. Тому, на нашу думку, необхідно залучати й соціально-економічну проблематику, щоби дати повну відповідь на питання: «Звідки беруться і як народжуються нації?»

Михайло Гаухман

ГЕННАДИЙ КОСТЫРЧЕНКО Тайная политика Хрущева:
власть, интеллигенция, еврейский вопрос
Москва: Международные отношения, 2012. 528 с.
ISBN 978–5–7133–1418–7

Нова монографія знаного російського історика Геннадія Костирченка продовжує цикл книг, виданих протягом останніх двадцяти років. Спільною темою попередніх праць дослідника була проблема державного антисемітизму в пізньосталінському СРСР. Це явище детально висвітлили книжки «В плену у красного фараона. Политические преследования евреев в последнее сталинское десятилетие» (1994), «Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм» (2001) та «Сталин против 'космополитов'. Власть и еврейская интеллигенция в СССР» (2009). Цього разу автор переходить до наступного періоду радянської історії, зосереджуючи увагу на змінах у політиці Кремля щодо єврейської меншини (передусім у галузі культури) після смерті «Хазіяна». Усю книжку написано в майже вільній есеїстичній манері, без намагання штучно підлаштувати її під формальні вимоги, якими часто підмінюють науковість. Прекрасний прозорий стиль робить текст легкочитним навіть для людини, далекої від історії СРСР, але дещо розмиває стрункість структури книги. Її розділи становлять дослідження окремих сюжетів, пов'язаних загальною темою: наприклад, місце єврейського питання в культурній (насамперед літературній) політиці СРСР у добу післясталінського *interregnum* і правління Хрущева, відносини з Ізраїлем, Єврейська автономна область тощо.

Перша проблема, якій Г. Костирченко приділяє увагу, — «мікрореабілітація», яку 1953 р. здійснював Лаврентій Берія. В рамках цього процесу протягом кількох місяців весни-літа 1953 р. було різко зменшено градус антисемітської істерії, спущено на гальмах справу кремлівських лікарів і таємно скасовано указ, котрий посмертно позбавляв нагород вбитого 1948 р. Соломона Міхоелса. Од-